

MI GBAMI

6

JEMAWO BIHI KE
NYUMU KE YO MI
SEMI KUSUMIHI

KUSUMI NI PEEMI KE MA NO YEMI

Kusumi ni peemi

Ni kasemi mi nihi: Loko ni kasemi o maa ba nyagbe o, o ma nye ne o:

- hla jemeawo biehi a je he ke no he je ne a woɔ me nge.
- sese nyumu ke yo mi semi kusumihi a he. (Dipo semi: loko a maa se, be mi ne a nge see ke ke a se gbe nya)
- ngo Dangme nyumu ke yo mi semi kusumi o ke to Gana ma kpa notseme a no he.

Otihi

- Jemeawo biehi jeo jemeawo poteehi a de.
- A ke mumi mitseme nge tsakpa
- E tsoo bie hineli ome a je he ke a sisi poku aloo a sisi kla.
- Yo ke nyumu mi semi be ji be ne zangmayo aloo nyumuyo nyeo foo.
- Adesa gle mi semi kusumi jeo no kpo ke tsoo ma aloo je ke we
- A peeo kusumi ke woɔ myumuwi ke yihewi tsuo ke woɔ nyumu ke yo mi.

JEMEAWO BIEHI

Wa hinee bie kome ke tsoo tsakpa ne waa ke mumi mitseme nge. Bie ne ome ji jemeawo biehi. Loko o maa kane jemeawo biehi he no ko o, e sa ne o le no ne ji jemeawo hi.

Meni ji jemeawo hi?

Jemeawo hi ji mumi mi nihi ne a jali heo yeo kaa a nge adesa no he wami nge e ni peemi kome a mi. Jemeawo hi nge mumi mi he wami ke sese no he wami kome. A koo nihi a hemi ke yemi he. Wa nge jemeawo eku ne wa nge eyo. Wa nge jemeawo

ne haa bi ne wa nge ta yami jemeawo loko wa nge nyu nemi jemeawo hulo. Ma se jemeawo eku ke eyi kome ne a jaa ji Zeus, Apollo, Athena, Aphrodite, Artemis, ke ekpa kome. Ganatseme tsuo nge a jemeawo hi ne a jaa. Ekome ne nyee se ne o ne:

Dangme jemeawo hi: Jange, Oko, Lalue, Agbazo, Nadu, Nako, Kole, ke ekpa kome.

Ga jemeawo hi: Dantu, Nae, Klote, Laa kpa, ke ekpa kome.

Ohie jemeawo hi: Kune, Tegare, Antoa Nyamaa, Akonede, Pra, Oti, Bosomtwe ke ekpa kome.

Dagomba jemeawo hi: Tambo, ke ekpa kome.

Meni ji nye ma mi jemeawo kome?

Jemeawo bihi:

A ngoo jemeawo bihi ke wo nimli adesahi ne heo a no yeo ne a jaa me o a bime. Bie ne ome nyee pee ni kome a wetso bie aloo jali kome a bihi ne a hinee ke tsoo tsakpa aloo hemi ke yemi ne a nge nge jemeawo o mi.

Jemeawo bie kome

Jemeawo bie nge Gana wetso kome a mi ji ne o ne:

1. **Dangme je:** Nge Dangme je o, wa nge jemeawo kome ne pee no potee ko ke ha ma a ne lo o he je o, a jaa me ne a somoo me. Lohwe pletse kole kike ne o, blema sane tsoo nya kaa e tsoo nimeli ome blo ke je he nyeli a de be mi ne a je Agokoli yiwutsotse o sisi o. Sino nako hu ji no ne a na nge pie mi be mi ne Nana Kloweki laa e he nge pie mi ne a ne le hu o. Ene ome a he je o, Dangmeli ngoo me kaa jemeawo hi. A yi a lo ne a gbi me hulo. Nihi ne jaa me o ngoo bie o ke wo a bime. Ene o he je o, wa nge bie kome kaa Kole, Kolete, Koleki, Nako, Nakote ke ekpa kome. Dangme je jemeawo bie kpa kome hu ji Nadu, Nadute ke Naduki ne a je Osu jemaewo Nadu mi. Ekpa kome ji Agbazo, Agbazote, Agbazoki, Jange, Jangete, Jangeki, Kote ke Okoyo.
2. **Ohue je:** Nge Ohue o, Angloli nge jemeawo Afa ke Yeve. A jemeawo Afa sisi bie kome ji Afatowu, Afawubo, Lakpada, Bokoo ke Amuzu. Yeve sisi bie kome ji Hujenngo, Lafliso ke Lisasi.
3. **Ohie je:** Ohieli a ligbi bihi nyee pee a jemeawo bihi. Ajo ji Hooegbi jemeawo nge Ohie ne a wo Kuajo ke Ajoa. A nge pa jemeawo hi kaa Pra, Ankobra, Oti ke Bosomtwe. A nge jemeawo ngua ko kaa Nyamaa ne nge

Antua. A pɔɔ le tsemi ke Antua Nyamaa ne nihi yee le gbeye wawee nitse. A nge Akonode hu nge Lada.

- 4. **Ga je:** Gali hu nge jemeawo hi ne a ke wo adesa. Ekome ji Nae, Sakumo, Kwole, Kpaa nge La ne a pɔɔ le tsemi ke Lakpaa, Afie, Abeka Sikafo, Nsake ke ekpa kome.

Bɔɔ mɔɔɔ ne o tse jemeawo bihi ne wa kase ne ome. Bi tsooɔ o kaa bo ne o tse me o da lo. O le jemeawo bie kome nge nye je lo?

Jemeawo bihi a je he aloo a sisi kla

Jemeawo bie womi daa si nge hemi ke yemi ne jali aloo foli ome nge nge jemeawo o mi. E daa si hu nge bie woli ome a kusumi blo nya ke susumi ne a nge nge bie o he. Nge Dangme je he kome o, hemi ke yemi ne a nge nge ni kome a mi o haa ne a ngoo jame a ni ome kaa jemeawo hi ne a daa no ke wo bie o. Nge Ohue o, Yeve peo gbigbidosu aloo hiwe simi jemeawo ne Ohie jemeawo hi babauu ji pahi.

O le nye je jemeawo hi a je he aloo a pue he lo?

Nihi a he je ne a wo jemeawo bihi

A wo nihi jemeawo bie ne a ke tsoo jemeawo o ni tsumi. Nihi wo jemeawo bihi ke tsoo tsakpa ne nge a jemeawo o kpeti ne ni kome hu wo ke tsoo agboje aloo blo nya. Ni kpahi wo bie o ke jeo adebo mi too ne ni kpahi hu wo ke tsoo jami blo nya aloo jami mi he wami womi. Loloolo o, ni kome hu wo jemeawo bie ke jeo subai kome kpo.

Ene ome tsuo se o, ni kome ne fomi peo dengme ha me o ya baa bime nge jemeawo hi a de ne lo o he je o, a ngoo jame a bime kaa jemeawo o bime.

Ke no ko ya ba bi nge jemeawo Kwole pie nya ne e fo bi nyumu o, e hinoo Kwole ne tsoo kaa Kwole bi Tete. Kwoleki peo jemeawo Kwole bi Dede ne Kwoleki peo Kwole bi Koko. Ja ke ne Nadute peo Osu jemeawo Nadu bi Tete ne Naduki peo e bi Dede.

Be nge ne pi mwone o ne a ya ba bi o ne lo o he no fee no ne hine bie ne o eko o tsoo kaa le ne a ya ba nge jemeawo o nya se, anokuale munyu ji kaa, ke o ya mi hlui o, eko o kasuwa ko yi no too ne a boni bie o hinemi ne e ba su no ko no mwone o. Ene o he je o, e ko gba o nya kulaa kaa o hine bie ne o eko, titli o ke ni kasemi ne o bli o juemi nya ke ya no ko aloo jami ko ne o bua joe he o he.

Jemeawo bihi a he se nami.

Jemeawo bihi a he nge se nami babauu nge wa wami ke jami mi. Se nami kome ne bie ne o hineli naa a, ekome ji ne o ne:

1. Mi tso yomi: Jemeawo bie haa ne a yoo no mi tso nge e jami ke e je he.
2. E tsoo tsakpa ke boboe ne nge no ne hine bie o ke jemeawo o kpeti.
3. Akene a woo jemeawo biehi nge yi no bime a no o, e yeo buaa ke baa kusumi ke jami yi nge yinchi a no.
5. E tsoo foli ke weku hemi ke yemi ke a jami.
5. Nge hemi ke yemi kome a mi o, jemeawo bie hinemi o jeo he wami, ka, agboje, he pie pomi ke mumi mi si himi kpo nge bie hinelo o mi.

Ni tsumi 6.1

1. Ngoo mo nitse o munyu ke tsoo jemeawo bie sisi.
2. Nyee nu nye he enyoonyo ne nyee sese he ne nyee ngma Gana je biehi. Nyee tsoo jemeawo biehi nge no ne nye ngma ame a kpeti.
3. Nyee ngo jemeawo biehi ne nye ngma ame ke to nye sibi nge tsu o mi o a no o he. Nye de nye heto o ngo ha nye tsu mi bi ome tsuo.
4. Nye nge wetso bie ne e ji jemeawo bie, aloo mo nitse o bie o ji jemeawo bie lo? Ke o heto o ji ee o, moo tsoo he ne bie o je. Ke heto o ji dabi o, moo tsoo he ne jemeawochi ne o ngma ame pue ke je.

Ni tsumi 6.2

Moo hye daka ne nyee se ne o ne o ngo jemeawochi enuo nge mi ke to a sibi a he: he ne a pue ke je ke no he je ne a woo bie o nge.

	Je he	Jemeawo bie	He ne e pue ke je	No he je ne a woo
1				
2				
3				
4				
5				

Ni tsumi 6.2

1. Moo tsɔɔ nɔ kake he je ne nihi ke jemɛawɔhi soɔ somi nge nye ma a mi.
2. Ngmaa se namihi ete ne nge ke ha nihi ne hineɔ jemɛawɔ biɛhi.

YO MI SEMI KE NYUMU MI SEMI KUSUMIHI:

Nge mi gbami ne ɔ mi ɔ, wa maa sese yo mi semi ke nyumu mi semi kusumihi a he. Wa maa hye nihi ne yaa nɔ loko a maa pee kusumi ɔ, kusumi ɔ peemi be ke nihi ne yaa nɔ ke a gbe kusumi ɔ nya.

Yi mi susumi bimi:

O ma nye kai tsakemi kome ne ba o nɔmlɔ tso ɔ he bene o ye jeha ke je maa pee nyɔngma ke ya si nyɔngma ke eywie lo?

Mɛni ji nihe ke yihe be:

Ene ɔ ji be mi ne nyumuwi ke zangmawi a nyumutso ke yo he ni ɔmɛ waa ne a ma nye ma fɔ bime. Nge zangmawi a blɔ fami ɔ, e nge ke je jeha ε0-εɔ ne nge nyumuwi a blɔ fa mi ɔ, e nge ke je jeha ε2-ε6. (Be nge ne e baa ma aloo e kpɛɔ se nge zangmawi ke nyumuwi tsuo a mi.)

Tsakemi ne baa nge zangmawi a mi

Tsakemi kome ne baa ji:

- Ngmɔngmɔ ɔmɛ bliɔ
- Fio ɔmɛ kleɔ
- Supa amɛ aloo fi tɔ ɔmɛ ba peeɔ lokotoo ke bɔdɔɔ.
- A yaa kekle we se
- Nyɔ ɔmɛ ba kleɔ
- Nga si ke mi si bwɔmi puɛɔ
- Nɔmlɔtso ɔ tsakeɔ ne e plɔkeɔ

Tsakemi ne baa nge nyumuwi a mi

Tsakemi ne ɔ ekome ji:

- Nyumutso kleɔ ne e tiɔ ne suɔ ngmɛ hu kleɔ.
- Mi si, nga si, kpɛni si ke nya nɔ bwɔmi puɛɔ

- Gugue ke ko no blio
- Pani ome a mi tsaa
- Gbi mi kuoo
- Kami ke timi aloo klemi soo mamaama

He so ne ome tsoo nihe ke yihe mi semi.

Yo mi semi ke nyumu mi semi kusumihi:

Ene o ji Dangme no wami si himi mi kusumi ne a peeo nge bie womi se. A peeo kusumi ne o ke maa no mi kaa nyumu ke yo o tsuo je a jokueyo si himi mi ke se nokotoma si himi mi. A wa ne a ma nye maa hi me nitseme a de he. Yo o ma nye se gba si himi mi ne e fo ne nyumu o hu ma nye ngo yo ne e wo ho. Nge Dangme je he kome o, a tseo yo mi semi kusumi o ke dipo semi ne ni kome tseo le ke otofo peemi aloo ni womi. Ohieli tseo le bragoro ne Gali tseo le otsentse. Dangmeli tseo nyumu mi semi kusumi o eko ke de mi tu womi. Ke a tseo kusumi ne ome nge o ma mi kee?

Daka 6.1 nge sisi ne o tsoo nyumu ke yo mi semi kusumihi a biehi nge Gana he kome.

Je he	Yo mi semi kusumi o bie	Nyumu mi semi kusumi o bie
Klo ke Se	Dipo	
Ohue	Gbotowoo/Tugbewoo	Tudedesi
Fante	Blagor	
Ohie	Bragoro	
Akpafu	Iseyi	
Ga	Otofo / Otsentse	Plamatsemo/Butrumwoo/ Dentwoo
Sissala	-	Baala
Vagla		Pellaa

Ke a tseo yo mi semi ke nyumu mi semi kusumi o nge o ma mi kee? A peeo kusumi o ke haa yihi ke nyumuhi tsuo lo?

Meni ji wami mi semi kusumi?

E ji kusumi ne a peeo ke woɔ no ke jeo wami gle kake no ke yaa wami gle ekpa no. A ma nye ngo no ke wo jami ni peepee aloo mumi mi no ko aloo solemi mi. Ene ome be kaa yo ke nyumu mi semi kusumi ne wa de ne lo ome lee a woɔ no ke jeo jokueyo mi ke yaa nokotoma mi.

Yo mi semi ke nyumu mi semi kusumi o peemi

Bo ne a peeo yo mi semi ke nyumu mi semi kusumi o je muno nge hehi ne a peeo me nge ome. Wa maa sese nihi ne a peeo loko a jeo kusumi o sisi, nihi ne a peeo be mi ne a nge pee ke nihi ne a peeo nge kusumi o nyagbe o he.

Yo mi semi ke nyumu mi semi kusumi munomuno ke a bi a he tomi: Ni kome ne so

Yo mi semi kusumi

1. Loko a maa pee kusumi o

Ke foli boni tsakemihi ne wa tu a he munyu ke be o yomi nge a bi zangmayo mi o, a jeo a he dlami sisi ke ha dipo semi o.

Be babauu o, ke zangmayo o ku nine pe, a peeo nihi ne nyee se ne ome ekome:

- a. A jeo zangmayo o ke jeo weku o he ne a dlaa a he ha me ke ha dipo semi.
- b. Zangmayo o foli deo nimeli aloo dipo woyo o a juemi nge a biyo o dipo semi he.
- c. Yi nikotomahi nge wetso o mi o woɔ zangmawi ne ome tsu ne a haa me yo ni tsumi ke gba si himi he tsosemi ke dla me ke ha gba si himi. A tsoo me bo ne a hyeo we no ha.
- d. A tsoo me ni hoomi, beemi, nihi a fomi, late kue mi dlami ke late he sami, nomlotso o he dlami, e he pie pome ke e yi baami kaa nga si ke gblee mi sami, mime siami, kpete he ni tsumi ke ekpa kome.

A tsoo nine ngua nya ni tsumi ke ga lele kome kaa bo lomi, ni kpemi, sa lomi, sonue kpemi, mue peemi ke e tselmi, lo he ni tsumi kaa lo he ngmlami, lo tsukomi, lo simi, lo kami ke pee luase aloo tsetse. A tsoo ni tsomi, ku tsimi, fufui gbeemi, hwonyu slooto hoomi ke ekpa kome hulo.

- e. A kaseo kusumi dohi ke lahi ke domi.
- f. No ne pe le tsuo ji kaa, a tsoo me he dlami, nyumu ke sa kami ke e mi amehi, bime ke a no hyemi ke nubwo peemi.

3. Be mi ne a nge kusumi o pee

Ke a maa se dipo o, dipo woyo o teli o ke baa nimeli a de mi gbaami ke kplokoto ne e pee kusumi ne nyee se ne ome ekome:

- a. **Dipo nya blimi:** Loko a maa se dipo o, a telio ke baa Tsaatse Mawu, Nimeli ke Jemawochi a de mi gbaami ke ha kusumi o peemi. Nge Dangme je he kome o, a fiaa gogo ke hweo ma tue no kaa a maa se dipo. Nihi ke a bime zangmawi ne su dipo semi nya a ya haa Woyi ome nge dipo pie nya.
- b. **Ngma nyu mi womi:** Nge Soha ligbi no o, we mi Dedehi ba po ngma aloo blefo nge Woyo we. Ke blefo o boni puemi o, a taa nge nyu o mi ne a kaa. A ke maa hoo ngma da. Gali po da ne o tsemi ke asaanaa ne Ohueli tseo le ekudeme. Blema munyu tsoo nya kaa ke alini ne we mi Dede ne o eko pee ninye ni ko o, bue ne e po ngma a nge mi o ma pe ne a ke ma yo ninye ni ne e pee o.
- c. **Yi kpami:** A ngo ha ke kpa dipo yi ome a yi si ne a sio lokotoo pe nge yi kpeti tutuutu. Yi kpami ne o sisi ji kaa, a nge dipo yi ome a jokue yi bwomi o see kone nokotoma yi bwomi ne pue nge a no. A wo mu ha dipo yi ome ne a tseo kpatsu aloo subue kloyii ne kpleo si nge a he kpe ke a se tsuo.
- d. **Pa mi yami:** A ke dipo yi ome yaa pa mi ne a ya duo a he ha me. A tsoo me bo ne yo fo e he, taflatse e gblee mi ke e ngasi ha. He dumi kusumi ne o tsoo kaa a fo a jokuewi a si himi o nge a he ngo wo pa a mi ne pa a ke ho kone a ple yihi.
- e. **Soni Muomi:** A siaa mime ha dipo yi ome ne a muo soni nge a kue. Hemi ke yemi ji kaa, soni nge he wami ne e nuo no susuma ke e klaa ke daa si ne e ko je e he. A ke tsio mumi yayamihi a nya ne a ko na dipo yo o he blo nge e wami si himi mi kokoko.
- f. **Bo womi no dami:** Dipo yomo aloo Dipo Wono o kpakaa dipo yi ome ke ya daa bo he womi no si etete ne e deo me ke e nge me Dangme yihi pee.
- g. **We tomi:** Blema a, a be goji aloo klama ne a ke wee ngma ke blefo. A weeo ngma ke blefo nge we te mi loko a naa mamu ne a ke tsio ku. A haa dipo yi ome weeo ngma aloo blefo kone a koni si ne wa ke no peemi ke a ya gba we.
- h. **Tegbete kuomi:** Kusumi ne nya wa pe le tsuo nge dipo semi mi ji tegbete kuomi. A nge te ko nge dipo pie o mi ne a ke dipo yo fee dipo yo maa hi no si ete. Hemi ke yemi ji kaa, ke dipo yo o le nyumu aloo e ngo ho aloo e kpo/kpa ho hye o. e maa tlo tegbete o no ne muo maa be nge e he e wami be tsuo ne muo o demi o nya be poe gbleegbleegblee. Ke e ba le ja a, a deo ke

zangmayo o pue dipo ne a bo e foli hio ke jlaa tegbete o. Blema a, a fiaa dipo yo ne pue dipo o nane se tu ne a jeo le we ke jeo ma a mi pesepese. Ene o ke he mi si puemi agbo baa weku o no ne lo o he je o, foli fee foli tsoseo a bi yihi ne a ko le nyumu ke ya su be ne a maa se me dipo. Nihi ne maa ye manye nge tegbete kuomi mi o, nyumu katseme kpa me ke jeo dipo pie o nya ke yaa we mi ke fo ke a no ose hemi ke lami ejakaa buajo ba.

i. Dipo Tsu mi womi: A wo dipo yi ome tsu ne a tsoseo me ne a le we mi ni peemi, no ke munyu tumi, nyumu tsui nya ni peemi, jokuwi a no hyemi, beemi, late kue mi ke tsu mi dlami, mime siami, okunu kpami, kpete he ni tsumi, ni hoomi ke tsosemi kpahi ne he maa hia nokotoma si himi.

j.Dipo bo pomi: A po dipo yi ome a nine si ke a mi si ke a setso mi bo ke kadio me kaa a ye manye nge dipo semi o mi ne a ple Dangme yihi ngmingmiingmi.

k.Dipo to gbemi: Blema a, a gbeo to haa dipo yo fee dipo yo ne a ke hoo ni haa weku ke ma. Pioso ne o ne nihi a he jua wa a, weku ma nye gbe to kake ke ha dipo yihi pe nyongma ne a nge weku kake mi. A ke to lo o hoo ni ne a gbeo fufui ne a tsio ku ke wo he ne a gbaa ke haa suoli ke paka mi bi tsuo.

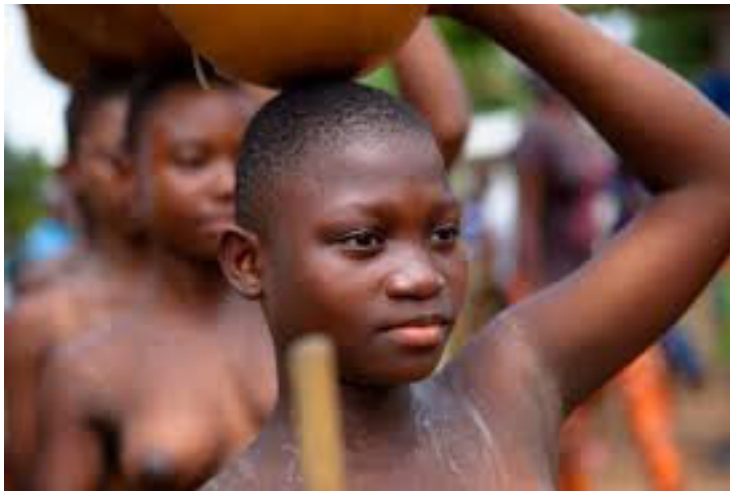

Fig. 6.1: A picture of initiate girls during 'Dipo' spiritual cleansing at puberty rite

Source:<https://www.gettyimages.com/detail/news-photo/girls-in-the-second-stage-of-dipo-initiation-news-photo/509028297?adppopup=true>

Below are some examples of the initiates after the puberty rites

Dipo yi kome ji ne o ne.

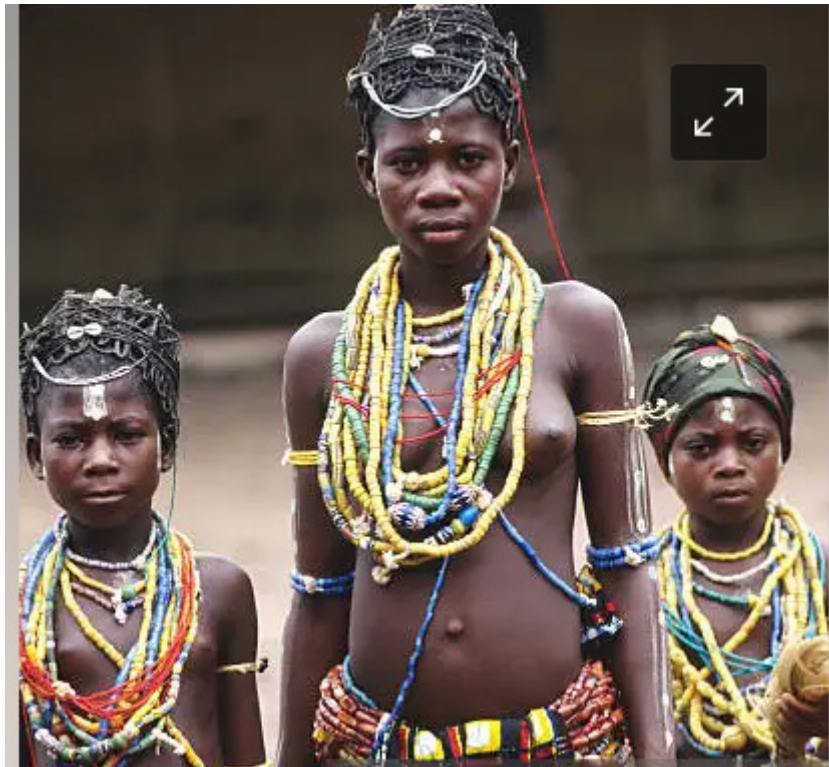

Fig.6.2. shows initiate girls adorned with beads after initiation (puberty rites)

Source:<https://www.gettyimages.com/detail/news-photo/girls-in-the-second-stage-of-dipo-initiation-news-photo/59028297?adppopup=true..>

Ke a gbe kusumi o nya

- **Kpo jemi ke ni womi:** A jeo dipo yi ome kpo ne a wo o me ni ke jeo a he feu ke agboje kpo. A haa asate kete aloo kuawu aloo agu ke dumasi kpakpahi ha me. A wo o koli ke adiaqba mu e kpakpahi kloyii ne a siaa mime ha me ne a ngoo lavite ke he via ke pueo a no. A seoo ma mi ya jeo a he feu kpo ne a ke haa tsumi huloo. Nihi keo me ni. Nimeli bu abe ko ke, ‘Dipoyo ne bui no o, e nike ni hyio aslaa to aloo matsesi daka.’ Hehi babauu wo o ni ha a bime kaa otsi aloo oslami kake. Ni kome po wo o ni ke ya tsoo nge jua no.

Fig. 6.3. Shows initiate girls dressed in kente cloth after initiation (puberty rites)

Source: <https://www.gettyimages.com/detail/news-photo/girls-in-the-second-stage-of-dipo-initiation-news-photo/509028297?adppopup=true>

Dipo semi ke yo mi semi kusumi nge ma kpahi a mi ke a sibi a he tomi.

E nge mi kaa mahi babauu peeo yo mi semi kusumi lee se ma ame nge a kusumi poteehi ne a peeo.

Ohueli

1. Ohue mahi babauu peo kusumi ne o peemi otsi kake aloo otsi enyo se ni kome hu peeo le lohwe kake.
2. A jeo zangmawi ome nge we ngua a mi ya peeo kusumi o ha me nge we o se. A ngmeo a hueme ke a paka mi bi blo ne a yaa a ngo ya jeo a heja.

3. Nge kusumi o peemi mi o, a hoo hlui ke haa zangmawi ome ne a mio. E se ne o lungu ne ma hlui o no ne o ta loko o mi. Ene o tsoo bi ne a nge due nge zangmayo o mimi kone e mi ne wo ngma aloo e fo fuu.

Kloli ke Seli

1. Kloli ke Seli ne piee Dangme wetso ngua a he o ne seo dipo ha a zangmawi. A baa jemeawo ke nimeli blo loko a peeo dipo semi kusumi o. A seo dipo kaa si enyo aloo si ete nge jeha kake mi ne a ngoo otsi aloo otsi enyo ke peeo eko fee eko. Be mi ne ni kome nge dipo nya gbee o, ni kpahi hu nge mi see ne a je sisi. Loko a maa je kusumi ne o peemi sisi o, a slaa zangmawi ome kaa a le nyumu aloo a li nyumu ne a hyeo hu kaa a ngo ho aloo a hae we mi.
2. Loko a maa se dipo o, zangma yi ome a foli ke me ya haa dipo woyi ome.
3. Ke a nge dipo see o, dipo woyo aloo nimeli ome telio loko a peeo kusumi o kaa bo ne wa tsoo nya momo o. A seo a yi si hulo.

Gali

1. Gali a yo mi semi kusumi o ji otofo. A seo ha zangmawi ke jokuwi tsuo. Me hu a ngoo ligbi boo ke peeo kusumi ne o.

Ohieli

1. Ohieli a yo mi semi kusumi o ji bragoro ne a peeo le ligbi kpaanyo. A jeo sisi Haeigbi aloo Peflegbi ne a gbeo nya e we otsi.
2. Loko me hu a maa je kusumi ne o sisi o, a slaa zangmawi ome kaa a le nyumu aloo a li nyumu ne a hyeo hu kaa a ngo ho aloo a hae we mi.

Ke a peeo yo mi semi kusumi nge nye je kee?

Nyumu mi semi kusumi

Kusumi ne a peeo ke jeeo jokuwi ke yaa nyumu mi nge Dangme je o ji de mi tu, de mi dade aloo kpakplaa womi, lohwe hami ke de mi ya womi. Mahi babauu be kusumi ko ke ha nyumu mi semi se nge Ohue o, a nge Tudedeasi. Sisalatseme nge Baala, Vaglatseme nge Pellaa ne Gali nge Plamatsemo/Butrumwo/Dentuwoo ne a peeo. De mi tu, de mi dade aloo kpakplaa womi, lohwe hami ke de mi ya womi ji kusumi ne a peeo ke wo ni tsumi dade ke wo bi nyumu de ne tsoo kaa e wa ne e ma nye maa hi e de he, e ngo yo, e fo bime, e pee ngmo, e da de, e so pa ne e tsu ni ne e ke le e weku.

Blo kome a no ne a guo ke peeo kusumi o nge he kome o ji:

1. A ngoo bi nyumu o ke yaa he ko banee.

2. A haa me nyumu si himi he tsosemi.
3. A peeo kusumi ne sa ngo haa me.
4. A woo a nomlo tso ke mumi mi he wami.
5. A tsoo me kusumi ni peemi, kusumi lahi ke domi.
6. Nge Dangme je o, a wui me tsu mi kaa bo ne a peeo ha yihi o.

E sa ne o to he he kaa ma fee ma ke bo ne a peeo kusumi ne ome ha.

Nyumu mi semi kusumi he se namihi

1. A haa no jee jokue si himi mi ke seo nokotoma si himi mi
2. E haa no naa tsosemi ne he hia ke ha si himi kaa nyumu.
3. E dlaa nyumu ke haa yo ngomi.
- o. E dlaa no nge helo ke mumi mi kaa nyumu.
5. E tsoo subai ke si himi kpakpa.
6. E haa no leo kusumi ke blema sanahi.
7. E kuo ajuama bomi ke si himi basabasa nya.
8. E poe jokue tsowi ke zangma ho ngomi nya.
9. E haa vide aloo kaple baa yo de mi ke ha ni tsumi sisije.
- eo. E haa wa peeo nihi ne wa ji ne e peeo wo ni munohi nge ni kpahi a he.

Ni tsumi 6.4

Ngmaa nyumu ke yo mi semi kusumi ne a peeo nge o ma mi o ne o ke nye sibi ne see o heto o he ni.

Ni tsumi 6.5

- 1.a.** Nge kuuhi a mi o, nyee hye foni ne nyee se ne o ne nyee kale he dlami ome. Tsoo nihi ne o suo ne a ke dla a he o.
- 2.a.** Nge nye kuu ome a mi o, nyee hye foni ome saminya kone nyee sese bohi aloo tadehi ne a woo he. Nyee tsoo nihi ne nye suo nge bo ome aloo tade ome a he.

Source: Mybrytfmonline.com/Obed Ansah (2021)

Source: cogadfw.org as cited in Ndetei (2018).

Source: Jubtrip as cited in Ndetei (2018).

- b. Moo sɛsɛ nihi nɛ a kɛ dla a he ɔmɛ a he se nami ngɛ kusumi ɔ peemi mi.
- 3. Nyɛɛ hyɛ dipo sɛmi aloo bragoro peemi kaseti ɔ nɛ nyɛ ha sane bimi nɛ ɔmɛ a heto:

<https://www.youtube.com/watch?v=zpTdowLmxN8>.

- a. Meni nihi a pɔɔ peemi loko a peeɔ yo ke nyumu mi semi kusumi?
- b. Nyee hye yo ke nyumu mi semi kusumi he vidio ko ne nyee to nihi ne a peeɔ be mi ne a nge kusumi o pee ke be mi ne a gbe kusumi o nya a he he.
- c. De kusumi peemi nihi enyɔ ne o na nge vidio o mi.
 - i. be ne a nge kusumi o pee
 - ii. be ne a gbe kusumi o nya
- d. Moo see nihi ne o na nge vidio o mi ngo ha nye tsu mi bi omɛ. Be ne o nge dee o, o he ne hi nihi ne so ke nihi ne je muno nge je kpa ame a kusumi o peemi mi o no.

4. a. Moo hye vidio ne o:

Source: Olivier Asselin as cited in Ndetei (2018)

- b. Ngoo nihi ne o kase o he nile ke kale no ne nge no yae nge foni ne o mi.

Ni tsumi 6.4

Moo ngo nye ma mi yo ke nyumu mi semi kusumi o ngo to ma kpahi enyɔ a kusumi o peemi he ne o de nihi ne so ke nihi ne je muno nge a peemi mi.

Ni tsumi 6.5

Kaa Gana gbi kaselo o, mo de nihi kaa ete ne o maa suɔ ne a tsake ke nihi ete ne o maa suɔ ne a ya no ne a pee nge nyumu ke yo mi semi kusumi o peemi mi ne o tsɔɔ no he je. Mo de o susumi o ngo ha nye sibi omɛ.

REFERENCES:

1. Agyekum, K. (2006). The sociolinguistic of Akan personal names. *Nordic Journal of Akan studies* 5(2) 206-235.
2. Nukunya, G.K. (2007). *Tradition and change in Ghana: An introduction to sociology*. Ghana Universities Press.
3. Twumasi, K.D. & Adade, C. (2009). *Social studies in scope for JHS* 3. Kinddeh.

MI NYLŌMI BIMIHĪ

Mi nylŏmi bimihĭ nē kŏŏ jemeawŏhi a he

1. Moo ngma jemεawŏ biēhi enuŏ nē nihi hineŏ ngε nyε ma a mi.
2. Moo ngma jemεawŏ biēhi enuŏ nē ngε nyε gbi ɔ mi nē o tsŏŏ a puε he.
3. Moo ngma jemεawŏ ko nē e ji eyo nē o tsŏŏ biēhi nē a woŏ ngε e sisi.
4. Moo tsŏŏ nŏ kake he je nē nŏ ko maa kplεε nē e ngŏ jemεawŏ biε ke wo e bi ngε nyε ma a mi.
5. Moo ngma jemεawŏ biε he se nami etε nē ngε ke ha nihi nē hineŏ biε ɔ.

Mi nylŏmi bimihĭ nē kŏŏ nyumu ke yo mi sēmi kusumihĭ a he

1. Moo ngŏ mo nitse o munyuhĭ ke tsŏŏ **nyumu ke yo mi sēmi kusumi ɔ sisi.**
2. Moo ngma nē o tsŏŏ se nami enuŏ nē ngε nyumu ke yo mi sēmi kusumi ngε o ma a mi ɔ peemi he. Mēni he je nē se nami nē ɔmε a he hia?
3. Yo mi sēmi ke nyumu mi sēmi kusumi ɔ he mēni o maa suŏ nē a blεke mi? Moo tsŏŏ nŏ he je nē o maa suŏ lε ja.

Mi Nylomi Sane Bimi o Heto Kome

Nohye heto ke ha mi nylomi sane bimi ne koo jemeawo bihi a he.

Nadute, Naduki, Kolete, koleki, Ozote, Ozoki

Dangme: Nadute, Naduki, Kolete, Koleki, Ozote, Ozoki

Ohue: Akakpo, Amuzu, Yewenyo, ke ekpa kome

Ohie: Tano, Afram, Oti, Pra, Adwoa, Kwadwo, ke ekpa kome

2. Jemeawo hi bihi enu ke he ne a pue ke je. Ngoo heto o ke wo daka ne nyee se ne o mi.

	Jemeawo bie	He ne e pue ke je	No he je ne a wo bie o
1	Akakpo	E je Afa ne ji sese jemeawo mi	Afa jemeawo bi Tete.
2	Aflam (Ohie)	Peplegbi ligbi jemeawo	Nyumu ne a fo le Peplegbi
3	Nadute	E je Osu ta yami wo Nadu sisi	Nadu bi Tete ne a ba nge Nadu pie nya
4	Koleki	E pue ke je jemeawo Kole mi	Kole bi Dede ne a ba nge Kole pie nya
5	Jange	E pue nge Nugo Jange pa a mi	Jangete pee Jange bi Tete ne a ke ma somi ko no mi

3. Nohye no ji kaa bie Koleki pue ke je jemeawo Kole mi ne, eko o, e pee bi Dede ne a ba nge Kole pie nya aloo a ke ma kita ko ne a ka jemeawo Kole no mi. E nyumu maa pee Kolete.

- 4 i. Nihi kaa jemeawo kita nge hiami aloo haomi behi a mi

- ii. A ke tsɔɔ hemi ke yemi ke bu ke ha jemeawɔ ko ke ha no ne e pee ke ha no ko be ko ne be.
- iii. Ke tsɔɔ tsakpa ne nge a ke jemeawɔ ɔ kpeti.
- iv. Ke ba ma somi ko ne a ke jemeawɔ ɔ so no mi aloo a ke wo he hio.

5.i. Jemeawɔ bie tsɔɔ fɔli a hemi ke yemi ke no ne a jaa.

- ii. Jemeawɔ biehi a poku nge wa kusumi mi ne a yeɔ buaa ne wa baa blema sane ke weto nihi a he.
- iii. Jemeawɔ biehi ke mumi mitseme nge tsakpa ne e yeɔ buaa bie hineli ɔme nge a hemi ke yemi ke jami ɔ mi.
- iv. Jemeawɔ biehi hee mumi mi he wami ne haa blo nya ne e poɔ no he pie hulo.
- v. Nihi ne hineɔ jemeawɔ biehi naa a he kaa nimli kake ne pue nge poku kake mi.
- vi. A woɔ jemeawɔ biehi ke jee yino kake no ke yaa yino bime kpahi a no ne le no ɔ baa kusumi ke hemi ke yemi yi nge wetsohi a mi.

Nɔhye hetohi ke ha mi nylɔmi sane bimi ne kɔɔ nyumu ke yo mi semi kusumi he ne nyee se ne ɔ ne.

- 1.i. Nyumu ke yo mi semi kusumi ji kusumi ne a peeɔ ke je ɔ no ke jeɔ jokuɛwi a si himi ke yaa nɔkɔtɔma si himi mi.
 - ii. E tsɔɔ zangmawo ke nyumuyo womi ke se yo mi ke nyumu mi.
 - iii. Yo ke nyumu mi semi kusumi ɔ ji kusumi ne a peeɔ ke kadio zangmawi kaa a ple yihi ke nyumuwi kaa a ple nyumuhi.
- 2. Yo ke nyumu mi semi kusumi he se nami kome;
 - i. E kuɔ ajuama bɔmi, nyumu ke yo bɔmi basabasa ke jokuɛwi aloo zangmawi a ho ngɔmi kplɔkplɔ nya kone a ko ngo haomi, titli ɔ sika he nyagba ba fɔ fɔli ke weku no.
 - ii. Nike ni ne zangmawi naa nge dipo semi be mi ɔ haa ne a buaa kaple nya ke ha ni tsumi aloo jua yemi sisije.
 - iii. Kusumi ɔ peemi yeɔ buaa ne wa baa wa kusumi ni peepee ke blema ni peepehi a yi. A kaseɔ kusumi lahi ke dohi ne a kaseɔ klama gbi hulo.
- 3. Ni kome ne hia tsakemi.

- i. Mwonemwone o sukuu yami ha ne yihi babauu ngmee dipo semi he, titli o nihi ne yaa no tsami sukuu ne ji Sini o Hai Sukuu o. Ene o he je o, dipo semi o yaa no be mi ne jokue yiheyo o we saasaa.
- ii. E sa ne a gbo dipo semi kusumi o peemi be keke o no ne a ye be kpiti pe ke pee.
- iii. Hehi ne a haa hlui mluku ne dipoyo maa mi o, e sa ne a joo jame a no o peemi ejakaa hlui mluku mimi o ma nye maa ma no ne e gbe le.
- iv. Yo nyochi a jemi nge ma no o pee o dipo seli ome zo ne e haa nyumuhi no tluali he blo ne a da dipoyi ome ne a tua me.

ACKNOWLEDGEMENTS

Ghana Education Service (GES)

